

METHODS OF EXPRESSION OF PREDICATES IN THE MIDDLE POLISSIA OF ZHYTOMYR REGION

The article is devoted to the analysis of the predicates and the way of their expression in the Middle Polissia dialects of Zhytomyr region. The state of research of the syntactic system called the Ukrainian dialect continuum is appropriately analyzed. According to the published texts in the edition «Unity in Diversity. Polishchuk» (2018) as the representatives of complete and objective information about the syntactic system, which made it possible to identify different types of prepositions (simple predicate, compound predicate, compound noun) and to find out the peculiarities of their functioning in speech idiolect depending on the subject matter of the text. Given the overwhelming majority of stories about different periods of personal life, peculiarities of material and spiritual culture, simple verbal and compound verbal predicates in the form of past verbs have the greatest functional load in the studied dialect texts. Occasionally, the predicates complicated with the particles are noted. The peculiarity of the predicate function is the transposition of the temporal forms of the verb, in particular the presence of such principal terms in the form of the future tense in the meaning of the past. The analyzed predicates reflect the phonetic features of Middle Polissia Dialects. All mentioned above leads to the conclusion that the functioning of different types of predicates is confirmed by the general development of the syntactic system of Ukrainian dialects of different zones of the Ukrainian dialect continuum.

Keywords: dialect text, dialect syntax, Middle Polissia Dialects, predicate, prepositions, simple verb predicate, compound verb predicate, compound noun predicate.

УДК 811.1/2

Гриценко С. П.

ЛЕКСИКОН УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.: СТАТИКА І ДИНАМІКА

Кожен період в історії мови, зокрема й XVI–XVII ст., залишив по собі пам'ятки, відтак для кожного часового проміжку історії мови можна визначити характерні ознаки розвитку мови, встановити ступінь інтенсивності протікання важливих процесів; така інформація є передумовою для зіставного системного вивчення динаміки мови за окремими часовими зрізами.

Унаслідок зіставлення впливів різних факторів на розвиток мови з урахуванням неоднакової інтенсивності їх оприявлення в текстах пам'яток видається можливим створення об'єктивної й різнопланової історії лексичного складу мови. При цьому вичерпне охоплення свідчень писемних пам'яток може стати однією з передумов глибокого пізнання еволюції лексики як евристично особливо цінного рівня мовної структури.

Стаття присвячена розкриттю позамовних чинників розвитку лексики української мови XVI–XVII ст., ролі запозичень у цьому процесі та їх співіснування з питомою лексикою. Проаналізовано зміни лексики тематичної групи назви осіб за професійним спрямуванням чи родом занять, що відбулися у XVI–XVII ст., яка відтворює стан розвитку ремесла і виробництва в Україні досліджуваного періоду, засвідчує рівень економічного, політично-правового, культурного розвитку, наявність в Україні власних та перейнятих ремесел.

Українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. демонструють запозичення з латинської, грецької, церковнослов'янської, польської, німецької, італійської, французької, угорської, румунської, литовської, голландської, російської, білоруської, чеської, арабської, тюркських мов. Ці лексеми проникали в українську мову як безпосередньо, так і за посередництвом інших мов, переважно польської чи чеської, що було зумовлено низкою мовних та позамовних чинників.

Підкреслено, що у розпорядженні лінгвістів-істориків є різна кількість слововживань, віддалених часом, на підставі яких можна формулювати окремі значення чи їх відтінки. Дослідник зв'язаний вихідним матеріалом, який не дає змоги досягти повноти моделювання динаміки лексики.

Наголошено, що використання досягнень діалектології, археології, етнографії, історії, фольклористики дозволить внести суттєві корективи у розуміння специфіки розвитку української мови XVI–XVII ст.

Актуалізовано увагу на створенні корпусу текстів різножанрових пам'яток, що є важливим кроком у сучасних українських лексикографічних студіях, оскільки сприятиме різнобічному дослідженню мовного матеріалу, його удосупнення спеціалістам різних галузей знань.

Ключові слова: запозичення, питома лексика, вторинне значення, тематична група лексики, лексико-семантична група, фразеологізм, семантичний еквівалент, дублет, екстралінгвальні фактори, мова-реципієнт, мова-посередниця, агентивна назва, антропонім.

Переломним етапом в історії України стало XVI–XVII ст., назване О. Зілінським „великим духовним потрясінням, яке було початком зовсім нової лінії культурного й політичного розвитку. Це переміна основ побуту, світогляду, суспільної організації” [1, с. 277], це, на думку Л. Полюги, був „особливий час в історії українського народу, пов’язаний із певними здобутками у боротьбі за власну державність, час, коли Україна заявила про свій величезний духовний та інтелектуальний потенціал” [3, с. 125]. XVI–XVII ст. асоціюється з відродженням та новітнім поворотом до ідеалів західного зразка; „розвиток культури не може не відбитися на розвитку мови в цілому, але, в першу чергу він знаходить своє яскраве відображення в її словниковому складі” [2, с. 83], що і демонструють українські писемні пам’ятки XVI–XVII ст.

Актуальність дослідження зумовлена потребою пізнання еволюції лексикону XVI–XVII ст., що дозволить у майбутньому зіставити різночасові етапи розвитку мови за окресленими параметрами (причини, форми, інтенсивність, час мовних змін та ін.) та створити вичерпний лексичний портрет української мови. Дослідження лексики української мови XVI–XVII ст. як системного динамічно-статичного феномена із застосуванням розробленої *матриці опису* сприятиме глибшому пізнанню тенденцій розвитку української мови на різних хронологічних зрізах.

Предметом нашого дослідження є розвиток лексикону української мови XVI–XVII ст., його форми та чинники.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Активне пізнання української мови зазначеного періоду реалізоване в описах низки тематичних груп лексики: увагу зосереджено на складі, семантиці та джерелах постання номінативних засобів, пов’язаних з людиною (в її різноманітних виявах, діях, характеристиках), матеріальною культурою, виробничою, інтелектуальною діяльністю, довкіллям та ін. (Л. Л. Гумецька, А. А. Москаленко, Ф. Є. Ткач, В. В. Німчук, І. П. Чепіга, Д. Г. Гринчишин, М. Л. Худаш, Л. М. Полюга, Р. І. Осташ, Н. Л. Осташ, Р. Й. Керста, Г. В. Войтів, М. І. Чікало, О. В. Кровицька, Г. М. Дидик-Меуш, Л. П. Гнатюк, Г. І. Халимоненко, В. М. Мойсієнко, Ю. В. Осінчук, І. Й. Ощипко, В. М. Титаренко, Н. А. Титаренко, Л. І. Батюк, Р. А. Юналаєва, О. А. Крижко, С. П. Руда, Т. Г. Файчук, І. Б. Царалунга, Р. О. Гринько, Н. Й. П’яст, О. З. Слободзяник, Г. М. Наєнко, В. Й. Горобець, В. В. Денисюк, Є. І. Чернов, Я. І. Рибалка, О. Я. Андріянова, О. Ю. Зелінська, Л. П. Бойко, А. Й. Пашук, І. Г. Букарєва, Б. Р. Стецюк, І. Огар, Н. В. Піддубна, Д. Б. Якимович-Чапран, І. В. Черевко та ін.).

Матеріал дослідження – українські писемні пам’ятки XVI–XVII ст. різних стилів, а також картотека Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., в яких засвідчені питомі та запозичені лексеми.

Методи дослідження. У роботі застосовано загальнонаукові (індукція, дедукція, аналіз, синтез) та спеціальні лінгвістичні (описовий, лінгвокультурологічний, системно-класифікаційний) методи, а також прийом кількісних підрахунків.

Результати дослідження та їх обговорення.

Мова – симбіоз сталого й змінного, статички й динаміки – оприявнюється в просторі й часі, реалізується в хронологічній тягlostі – від давніших форм її існування до сучасних. Специфічно відтворюючи навколишній світ, мова постійно зазнає внутрішніх структурних змін. Рушійні соціальні фактори, історичні події, діяльність окремих значущих чи просто відомих особистостей стимулюють і скеровують (безпосередньо чи опосередковано) напрямки мовного розвитку. Найбільше на зміни лексики і семантики впливає динаміка життя суспільства, його матеріальної та виробничої сфер, культурних домінант.

Змінність мови як її іманентну властивість відзначали І. О. Бодуен де Куртене, Е. Косеріу, В. А. Звегінцев, О. С. Мельничук, Б. О. Серебренников, В. І. Кодухов, А. О. Білецький, Л. А. Булаховський, С. В. Семчинський, зосереджуючи, зокрема, увагу на

змінах мовної структури за окремими рівнями мови (Н. Ф. Клименко) чи сферами функціонування (М. І. Навальна). Думка А. О. Білецького про мову як динамічну знакову систему, що здатна видозмінюватися не лише в часі та в просторі, а й в окремому акті мовного спілкування, не втратила своєї актуальності і сьогодні. Змінюючись під тиском потреб комунікації, перебуваючи в постійній залежності від економії зусиль у мовленні й водночас від традиції функціонування мовних засобів (А. Мартіне), *мова як система не порушує своєї динамічної рівноваги*, чому сприяє вибірковість відтворення мовою інноваційних позамовних змін, до того ж не будь-яке нове явище в мові є корисним і не завжди йому належить майбутнє (С. В. Семчинський).

Динаміку лексики, крім іманентних внутрішньомовних чинників, зумовлюють зміни культури суспільства, зокрема динаміка матеріальної сфери, оновлення форм виробництва, зміни суспільних відносин, трансформація культурних кодів. Ці процеси продукують вербалізацію за допомогою вже наявних формальних засобів чи нових номінативних одиниць.

Зауважимо, що мові притаманні й протилежні процеси. Внаслідок змін її елементи можуть поступово згасати, зазнавати функціональної пасивізації, виходити з ужитку, порушуючи систему мови в цілому. Виникнення нового чи зникнення наявного в мові структурного елемента – це не лише кількісні зміни, а формування нових зв'язків, відношень, залежностей.

В історичній ретроспективі мова становить динамічну систему з притаманними їй змінністю під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, водночас – зі збереженням визначальних функцій та відносною стабільністю структури.

Розвиток мови – це послідовна зміна нетотожних станів того самого об'єкта на різних часових зрізах, перехід від попереднього буття до наступного. Інтенсивність змін у різні часові проміжки неоднакова і зумовлена дією домінуючих чинників, притаманних відповідним проміжкам часу. Аналіз мовних змін вимагає комплексного врахування всіх чинників у досліджуваній період (А. Мейє), хоча важко заперечувати існування стимулювального чинника, зокрема прагнення до зручності у фонації, аудиторії та церебрації (І. О. Бодуен де Куртене).

Зв'язок мови з колективною інтелектуальною діяльністю зумовлює зміну наявних у мові значень, освоєння чужого чи відтворення нових результатів розумової діяльності. Семіотична сфера пов'язана, з одного боку, із пізнанням, установленням нових зв'язків, зокрема кореляції, похідності, асоціації, з раніше відомим. Це оприявнює *інтелектуальну деривацію – природження нового у сфері інтелекту*. З другого боку, простежується зв'язок семіотичної сфери з вербалізацією пізнаної дійсності. На наш погляд, інтелектуальна деривація як передумова динаміки мови потребує в майбутньому докладного вивчення.

Важливим чинником динаміки української мови є взаємодія з іншими мовами, наслідком чого є зміна складу структурних елементів та їхніх функцій. *Недостатнє опрацювання метамови теорії запозичень, різне тлумачення процесів і явищ мовного контактування свідчать про багатоплановість і складність цієї проблеми*. Термін *мовна взаємодія* передає різноманітні, не схожі між собою форми і результати впливу однієї мови на іншу. Зауважимо, що для історика мови важливі не лише результати взаємодії, а й особливості, форми цього процесу.

Проблеми взаємодії української з іншими мовами в XVI–XVII ст. були в полі зору багатьох українських та зарубіжних лінгвістів, які досліджували впливи на українську мову (і навпаки) *польської* (С. Урбанчик, В. М. Русанівський, Л. Л. Гумецька, Н. П. Романова, Л. В. Гонтарук, Д. В. Костюк, В. М. Титаренко, О. М. Лазаренко), *чеської* (Л. Л. Гумецька, В. М. Русанівський, Й. Ф. Андерш, М. А. Жовтобрюх, І. К. Білодід), *білоруської* (І. К. Білодід, Л. Л. Гумецька, А. Й. Журавський, Г. І. Гримашевич, І. Б. Царалунга), *російської* (І. К. Білодід, Л. М. Полюга, Н. П. Романова, В. М. Мойсієнко, П. Цимбалістий), *німецької* (І. В. Шаровольський, Д. І. Шелудько, О. Горбач, В. В. Акуленко), *румунської* (Д. І. Шелудько, І. В. Шаровольський, С. В. Семчинський, Н. М. Головач), *тюркських*

(Д. Г. Гринчишин, М. С. Рогаль, Г. І. Халимоненко), *арабської* (Н. В. Піддубна), *перської* (Моллаахмаді Аміррез), *грецької* (А. О. Білецький, Т. І. Чернишова, Н. Ф. Клименко, О. Д. Пономарів), *угорської* (Е. Д. Балецький, Л. Деже, М. Кочіш, П. М. Лизанець) мов.

Іншомовна експансія української мови XVI–XVII ст. була зумовлена складною політичною, релігійною, культурною ситуацією в Україні, а поширені на її теренах мови (українська, церковнослов'янська, грецька, латинська, вірменська, турецька, кипчацько-татарська, польська, чеська, німецька, угорська, італійська, французька) маніфестували змагання різних ідеологія та політико-економічних систем, що вербалізувалося у мові українських писемних пам'яток окресленого часу. Складність мовної ситуації XVI–XVII ст. в Україні виявилася в боротьбі різних тенденцій: онароднення староукраїнської літературно-писемної традиції; набуття старою мовою загальнодоступності; усвідомлення церковнослов'янської мови як інтегрувального фактора нації зі спільною релігійною спадщиною; наявність відчутної польськокомовної та латинськокомовної експансії. Зауважимо, що більшість освічених людей в окреслений період перспективу мовного розвитку держави вбачали в розбудові староукраїнської літературної мови, розуміючи водночас важливість для наукового, культурного і політичного поступу знання й використання інших мов.

Комбінаторика різних форм зміни лексики є багатоплановою, внаслідок чого постали різні *типи змін*, неоднакові за кількістю нових лексем.

Однією з форм розвитку лексики досліджуваного періоду було *формування нових значень* як питомих, так і запозичених лексем. Зміни значень слів можуть відбуватися в кілька етапів, прикладом чого може бути латинізм грецького походження *лямпа / лампа* 'ліхтар, світильник, смолоскип', який також використовували для позначення інших предметів, що дають світло, зокрема 'зірка, світило, сузір'я Плеяд'. Унаслідок перенесення дії 'світити' й 'освітлювати' у сферу інтелектуальної діяльності постали значення 'світоч – носій правди, добра, освіти'. Охоплення сфери моралі та етики зумовило виокремлення ще декількох значень: 'вияв Божої благодаті, світло, сяйво', 'чеснота, доброчесність', 'жага, пристрасть'. Таким чином, зберігаючи вихідне значення 'засіб освітлення', лексема *лампа* новими семами увійшла в різні ідеографічні сфери, пов'язані між собою десигнатом чи асоціативно.

Розвиток лексики української мови досліджуваного періоду засвідчує:

- *генералізація значення* (пол. *быдло* 'свійська тварину, худоба' → 'тварина, заг. назва');
- *спеціалізація значення* (пол. (з нім.) *пляша, флаша* 'велика пляшка' → *фляшка, фляшечка* 'посудина невеликого розміру, пляшечка', 'невеликий аптекарський флакон');
- *використання запозичень у складі сталих словосполук, клішованих виразів* (герм. *пфнязи* 'гроші', 'українська назва динарія' → *голодный на пенези* 'той, хто не має грошей', *готовыи пфнязи* 'готівка'; пол. *клямство* 'наклеп, брехня, облуда' → *задати клямство* 'звинуватити у брехні'; пол. (з нім.) *жегларскій* 'веслярський; моряцький' → *звѣзда жегларская* 'провідна зірка');
- *використання запозичень у складі термінологічних словосполук*, які є типовими для пам'яток офіційно-ділового стилю юридичного жанру та жанру урядового управління (лат. *инстанция* 'заява, подання, прохання; судова сесія; рішення' → *инстанцією чинити* 'звертатися з проханням; домагатися чогось', лат. *баниция* 'позбавлення людини громадянських прав і вигнання її з країни' → *баницюю на себе носити/баницюю одє(р)жати* 'бути засудженим на вигнання'); рідше фіксуються пам'ятками інших стилів, зокрема конфесійного (у творі ієромонаха Азаріаса „СѢ образѣхъ. Ижъ якъ в старомъ законѣ з розказана бѣжго были, так и в новомъ от самого Хѣа Бѣга початокъ мають” (1619 р.) засвідчений вираз *контроверсію чинити* 'вступати у суперечку' ← лат. *контроверсія* 'процес; суперечка; заява; диспут'). Більшість таких сполук утворена з елементів питомих та запозичених; рідше засвідчено сполуки лексем, до складу яких входять лише запозичення (*брамы адовы* 'пекло', *квит скарбный* 'розписка, видана скарбницею');

- використання запозичень як елементів фразеологічних об'єднань, у складі яких вони набули дещо іншого значення, нових відтінків значення чи втрачають вихідну самостійну семантику, що також є виявом розвитку лексики (на *шрот* губу пустити 'розпустити язика, говорити дурниці', заглядати в мою *маньтыку* 'втручатися у справи інших', *карки* до арма подкладати 'брати на себе зайвий клопіт, важкий тягар', на свою руку *выцвичити* 'привернути на свій бік, переманити'). Розбудова різних ТГЛ і ЛСГ унаслідок полісемантизації запозичень сприяла динаміці українського лексики XVI–XVII ст. (лат. *кварта* позначав: 'міру місткості рідких і сипких тіл', 'податок з четвертої частини доходів королівських земель на утримання війська, кварцяне військо', 'кухоль відповідної місткості').

Зміна стильової належності запозичень була типовим явищем для писемних джерел української мови досліджуваного періоду, що свідчило про розвиток лексики, зокрема військовий термін германського походження *штурмь* 'напад, захоплення' засвідчений: у геральдичній поезії, у пам'ятці полемічного жанру публіцистичного стилю, у пам'ятці літописно-мемуарного жанру художнього стилю.

Свідченням розширення лексики української мови XVI–XVII ст. є *вигорення рядів семантичних дублетів* як із запозичень (тюрк. *изюм* – пол. *родзѣнка*; пол. (з нім.) *шафа* – пол. (з фр. або іт.) *креденсь*; пол. *зверцадло* – цсл. *зерцало*), так і з питомих та запозичених лексем (пол. *шлюбь* – пит. *весѣлля, одруження*). Зауважимо, що при цьому часто відсутня семантична чи стильова диференціація між такими еквівалентами. Найбільше дублетів виявлено серед агентивів: часто це *дублети-пари* з питомого і запозиченого елементів (*поворозникъ – линникъ, гонецъ – курієрь*) і *дублети-багаточлени* (*дублетні ряди*); нерідко до синонімічних рядів входять кілька питомих і кілька запозичених лексем (*прошак, вѣчний старецъ – жебракъ, ковдошиъ; сапожникъ, сапогошвецъ – чоботаръ, чижмаръ*) з перевагою питомих елементів (*торговникъ, торговецъ, гость, купецъ, перекупецъ, перекупникъ – гандлювникъ, крамаръ*) чи запозичених одиниць (*грабитель, злодюга – лотръ, выдирца, опричникъ, збойца, драпѣжникъ, драпѣжца, драпѣжливый, лупѣжца, коррупторъ, виоляторъ, ексъцесоръ*).

Помітний розвиток абстрактної лексики рахунок не лише питомих елементів, а й запозичень, що засвідчив інтелектуалізацію носіїв української мови, є ще одним проявом динаміки лексики (пол.: *гойность* 'щедрість, багатство', *жарливость* 'вірність, відданість, щирість', *звзнене* 'незгода, неприязнь', *бенкартъ* 'неправда, вигадка', *окрутенство* 'жорстокість', *доткливость* 'образа, прикрість', *обуха* 'мужність, сміливість', *встажливость* 'стриманість', *зацность* 'честь'; лат.: *бановань* 'смуток, туга, печаль', *аньмушь* 'сміливість, впевненість, відвага', *гонорь* 'пошана, честь, слава'; нім.: *гвалтованье* 'гвалтування, безчестення', *зневага* 'відсутність поваги, шанобливості зневага'; гр. *егкоміа* 'похвала' та ін.).

Пам'ятки досліджуваного періоду фіксують *формування нових конотативних значень* у семантичній структурі запозичень (пол. *zbytni* 'niepotrzebny, zbędny, zbyteczny', 'nieumiarowany, nadmierny', 'існуючі nadal (po zniknięciu czegoś), pozostały', '(o śmiechu) nierozważony, swawolny' // укр. *збытний* 'надмірний (про розмір, міру вияву)', 'зайвий, непотрібний', а також 'аморальний, розпусний').

Значна частина лексем, що відома з XI–XV ст., у XVI–XVII ст. зберегли своє значення (за винятком уг. *терхъ* 'товар', 'міра рідини' та нім. *крамаре, крамаріа* 'товар роздрібного продажу', які не засвідчені у пам'ятках досліджуваного періоду). Чимало запозичень, які потрапили в українську мову в попередні періоди, у писемних пам'ятках XVI–XVII ст. засвідчені з незначними (мінімальними) змінами семантики (герм. *пляць* 'земельна ділянка, місце під забудову' 1389 р. → 'місце, площа; земельне угіддя, земельний наділ; поле битви' 1552 р.).

Зіставлення лексики різних часових зрізів – до XV ст. і XVI–XVII ст. – засвідчило, що низка лексем, словоформ, значень, відтворених пам'ятками раніше, у пізніших пам'ятках відсутні, що уможливорює припущення про їх деактуалізацію в мовленні, функційну редукацію. Це явище за особливостями протікання та наслідками не є однорідним. Це й

зниклі лексеми (тат. *болкоуновицина* ‘збір на утримання почету князя, його послів та гінців’ 1471 р., уг. *визь* ‘сувій, міра довжини тканини’ 1449 р., молд./рум. *друмь* ‘дорога, шлях’ 1473 р.), утрачені значення полісемантичних лексем (цсл. *рать* ‘військо’, ‘ворожнеча’, ‘ворог’, ‘війна’ (X–XIII ст.) → ‘військо’, ‘битва, бій’ (XIV–XV ст.) → ‘боротьба внутрішня, душевна’ (1598 р.); лат. *цата / цата* ‘дрібна монета, гріш’, ‘гроші’ (XI–XII ст.) → ‘дрібна монета’ (XVII ст.)), запозичення з утраченою формою (двн. *пискупъ* 1378 р. / *бискупъ* 1347 р. ‘єпископ’ → *бискупъ* 1507 р.) або ж заступлення семантично тотожним дериватом (тюрк. *єсакъ* ‘податок натурою’ 1484 р. → *єсачъчизна* ‘тс.’ 1552 р.).

Пам’ятки XVI–XVII ст. демонструють значне розширення лексику української мови внаслідок переймання іншомовних номінативних одиниць, існування яких у попередній період не було підтвержене писемними джерелами. Насичення ідеографічних сфер запозиченнями залежало від: стану розвитку відповідних ТГЛ і ЛСГ, зокрема наявності номінативних лакун; актуальності сфери номінування; стилю і жанру пам’ятки.

У XVI–XVII ст. активного розвитку зазнала ТГЛ розумової і психічної діяльності (психічний стан) людини (пол. – 43, цсл. – 15, лат. – 5, нім. і уг. – по 2 лексеми) та значного розширення – ТГЛ мовленнєвої діяльності людини (пол. – 47, цсл. – 27, лат., гр., уг., нім. – по 1 лексемі); таке насичення ТГЛ новими елементами може свідчити про важливість антропоцентризму в організації лексичного рівня тогочасної писемної мови. Зауважимо, що генезу окремих запозичень довідно встановити складно (пол. або уг. *гермекъ* ‘джура, зброносець’); етимологія багатьох лексем має альтернативні розв’язання (*пигва* ‘айва’ – германізм [ЕСУМ 4, 366] чи орієнталізм (І. В. Сабадош); *щерба* ‘юшка з риби’ – тюркізм [ЕСУМ 6, 505; Фасмер IV, 504], запозичення з полабської мови (О. М. Трубачов) чи питоме утворення (А. А. Москаленко); *бехтеръ* ‘кольчуга, кіраса’ – запозичення з перської або монгольської [ЕСУМ 1, 179] чи татарської [Brückner, 19; Абаев I, 241] мов).

Вивчення розвитку лексики мови в часово віддалені періоди залишає відкритим питання ролі усної комунікації в запозичуванні, оскільки письмо, як зауважив Ф. де Сосюр, приховує мову від наших очей; важко вичерпно окреслити роль писаря, його ідіолект та мовно-етнічну належність, оскільки писемні пам’ятки чи інші джерела здебільшого такої інформації не дають.

Тексти українських пам’яток XVI–XVII ст. засвідчили, що чимало запозичень адаптувалися в мові-реципієнті, втратили ізольованість, набули нових зв’язків, зокрема шляхом семантичної та / чи формальної деривації; особливо виразно проступає цей процес у творенні нового формально-семантичного комплексу з вершиною – запозиченою лексемою.

Динаміка формальної структури лексики, як правило, пов’язана зі зміною значення вихідної лексеми; лише зрідка непохідна лексема і дериват від неї засвідчують семантичну тотожність.

У семантичній деривації широко представлена *метонімія*, яка реалізована в багатьох моделях (‘посудина’ → ‘місткість посудини’ – *барило*; ‘матеріал’ → ‘виріб із цього матеріалу’ – *блавать, камка, скло*; ‘матеріал’ → ‘виготовлення цього матеріалу’ – *гартъ*; ‘назва закладу’ → ‘засоби, що використовуються в цьому закладі’ – *аптека*), *метафора* (*журавель* ‘птаха, журавель’ → ‘пристрій для набирання води з колодязя’, *чайка* ‘птаха, чайка’ → ‘корабель, який використовували козаки під час походів’).

Адаптація запозичень часто супроводжувалася зміною значення і форми: ‘ознака’ → ‘носії ознаки’ – *горливий* ‘ревний, пильний; старанний; уважний’ → *горливець* ‘поборник’, ‘дія’ → ‘узагальнена назва дії’ – *форитовати* ‘підтримувати, захищати’ → *форитоване* ‘захист, підтримка’, ‘інструмент’ → ‘виконавець дії’ – *регаль* ‘великий орган’ → *регаліста* ‘той, хто налаштовує орган’, ‘продукт харчування’ → ‘страва із вмістом цього продукту’ – *смалець* ‘перетоплене сало чи здрі’ → *шмальцований* ‘жирний, сальний’, ‘приміщення, заклад’ → ‘особа, яка працює в цьому приміщенні, закладі або володіє ним’ – *кухня* ‘приміщення для приготування їжі’ → *кухарь* ‘кухар, куховар’; також засвідчене творення збірних та абстрактних іменників від дієслів внаслідок усічення: *заступати* → *заступ*, *гарцювати* → *гарць* (явище було притаманне питомим і запозиченим номенам).

Формальна деривація усталює мотиваційні й словотворчі моделі, окреслює продуктивні з них для відповідного періоду розвитку мови. До продуктивних моделей словотворення належать: творення іменників питомої генези із суфіксом *-ач, -ак, -ар, -тель, -ьник, -к*; прикметникові похідні з суфіксом *-к*; творення віддієслівних іменників, прикметників із суфіксом *-н* (афікс широко представлений у дериватах від питомих і запозичених основ); похідних від іншомовних основ із суфіксами *-ик, -ник*; зафіксовано чимало похідних із *-ат*, утворених як у мові-джерелі, так і в українській мові; префіксальні утворення від питомих та запозичених основ з *за-, во-, вы-, по-, у-/в-, пол-/полу-, про-, о-/об-*.

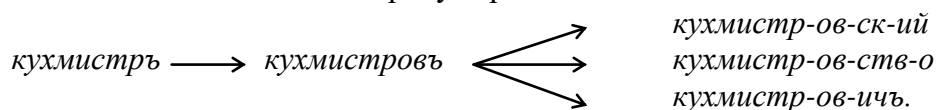
Засвідчено багато дериватів малопродуктивних моделей (зокрема з фіналями *-ит, -ист, -льник, -ор*). Окремі виявлені за пам'ятками моделі були малопродуктивними в минулому, такими залишилися донині, поступившись похідним інших структур (суфіксами *-тель* – *змоцнитель, опатритель*; *-ц(а)* – *перешкодца, дознавца, державца*; *-тельн-, -ельн-* – *чистительный, томительный*; більшість таких дериватів не збереглися в українській мові).

Урахування міжмовної взаємодії як важливого чинника динаміки української мови актуалізує увагу до поділу дериватів на монологіальні та гібридні. Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. засвідчують наявність негібридних (монологіальних) і гібридних дериватів. Використання ресурсів української мови у формальній чи формально-семантичній деривації переконує в її потужності як джерела розвитку лексикону.

Аналіз дериватів іншомовної генези, історія їх появи в українській мові XVI–XVII ст., а також вивчення функціонування відповідних запозичень у мові, яка є джерелом їх виникнення, та в (можливих) мовах-посередницях дозволяють окремо для кожного випадку гіпотетично оцінювати їх або як такі, що утворені в мові-джерелі, або ж як такі, що постали внаслідок словотворення в мові-посередниці чи в мові-реципієнті; при цьому складність остаточних оцінок генези дериватів пов'язана з наявністю спільних для різних мов, що взаємодіють, афіксів та моделей словотворення.

Маркером розвитку лексикону української мови XVI–XVII ст. є велика кількість складних, переважно двоосновних, похідних утворень різних граматичних класів (іменники, прикметники, прислівники), що об'єднують у своїй структурі елементи питомі (великосилный, плодоносный, темнозелений) і запозичені (цехмистръ, аквавита), а також поєднання питомих і запозичених елементів в одному дериваті (ковроткачь, шафранолюбецъ, темнолазуровый). Це дало підстави віднести словоскладання і основоскладання до активного типу словотворення зазначеного періоду як одного з визначальних джерел розвитку лексикону.

Важливо, що композити не становили кінцевого етапу структурного розвитку, виступаючи основою для нового кроку деривації:

У багатьох випадках деривації із запозиченими елементами питання, в якій мові відбулося творення (у мові-донорі чи в мові-реципієнті), може мати альтернативне розв'язання.

Пам'ятки XVI–XVII ст. демонструють значне розширення лексикону української мови шляхом переймання іншомовних номінативних одиниць, існування яких у попередній період не було підтвержене джерелами. Інтенсивне запозичування лексем у XVI–XVII ст. з італійської мови на позначення понять водного транспорту та пов'язаних із ним елементів була зумовлена тісними економічними зв'язками італійців та мешканців Чорноморського узбережжя, пануванням на морі з 1571 р. генуезців. З цієї ж мови потрапило також чимало назв вогнепальної зброї та її частин та назв оборонних укріплень, споруд. Католицька експансія спричинила проникнення в українську мову запозичень з латинської та польської мов, активізацію грецьких та церковнослов'янських елементів, що засвідчує протидію католизації боротьбу за православну віру. Вплив германських мов на українську мову XVI–XVII ст. був дуже потужний, хоча переважно опосередкований; його наслідки проступають у

багатьох ТГЛ і ЛСГ, серед яких назви осіб за професією та родом занять, торговельна номенклатура та лексика економічної сфери, військової справи, освіти й науки, назви одягу та взуття, назви продуктів харчування та процесів приготування, споживання та зберігання їжі тощо. Польськомовний вплив в українській мові XVI–XVII ст. простежується в усіх ТГЛ, що було зумовлено тісними політичними, економічними, релігійними, культурними зв'язками та ступенем поширення польської мови на теренах нашої держави. Особливо відчутним він був серед назв психічних та емоційних станів людини, осіб за професійним спрямуванням та родом занять, у військовій справі, у торговельній номенклатурі та економічній сфері, освіти й науки, назв споруд негосподарського призначення. Тюркськомовні впливи на лексикон української мови досліджуваного періоду оприявнюються найбільше серед назв одягу і взуття, понять військової справи. Розвиток освіти і науки в досліджуваній період спричинив проникнення запозичень із грецької та латинської мов. Поліваріантність наявних в Україні XVI–XVII ст. політичних моделей, неузгодженість актів права спричинили зміни політичної культури, створення унікального симбіозу правових норм, що знайшло своє відтворення в мові: писемні пам'ятки засвідчили значну кількість юридично-правової термінології латинського походження: специфічні юридичні терміни, позначення понять зі сфери слідчо-виконавчої діяльності судових органів (загальні й часткові поняття судоведення, міри і способи покарання, юридичні документи та судові інстанції). На більшій території України того часу юридична структура і судово-виконавча справа формувалася значною мірою за зразком польської юриспруденції, що стимулювало проникнення в українську мову полонізмів.

Жанрова специфіка пам'яток суттєво впливала на ступінь представлення в них запозичень різних ТГЛ. Показовим щодо цього є використання іншомовних слів на позначення кольору в ділових писемних пам'ятках, у яких автори намагалися якнайточніше описати предмети й речі, зокрема масть дарованої, купованої чи краденої або знищеної худоби; експресивна лексика, навпаки, була небажаною в офіційно-діловому стилі, зате широко представлена в художніх жанрах.

Розвиток лексики окреслює соціокультурні доміанти для українців – ‘навчання’, ‘пізнання’, ‘виробнича діяльність’ тощо. Константами концептосфери для українського соціуму XVI–XVII ст. (як і попередніх періодів) залишалися ‘довкілля’ (‘жива і нежива природа’), ‘людина: зовнішня характеристика; розумова діяльність і емоційні стани’.

Насичення одних ТГЛ новими елементами і незмінність чи редукція інших ТГЛ віддзеркалюють архітектуру концептосфери відповідного часу, її динаміку. На підставі лексики обстежених українськомовних пам'яток XVI–XVII ст. до ядра концептосфери належать: ‘оборона держави / власних володінь, війна’, ‘віра / релігія’, ‘справедливість / право’.

Дослідження динаміки лексичної системи визначеного періоду неможливе без *пізнання історії кожного запозиченого слова*, що передбачає окреслення його часових параметрів: з'ясування функціонування у мові-джерелі, у мовах-посередницях, встановлення часу появи у мові-реципієнті, а також вивчення особливостей функціонування, адаптації, зокрема входження в словотворчі та семантичні відношення з іншими елементами. Це передбачає створення доказової бази та процедури доведення. Дослідницький прийом – *умовне ототожнення часу першої фіксації з часом запозичення* – дозволяє окреслити групу лексем, для яких можна встановити умовно „точний” час переймання, на який вказує рік, зазначений у писемному джерелі (*коубара* 945 р.) або рік написання пам'ятки (*колбаса* 1280 р., *цата* 1056–1057 рр.). Зрозуміла умовність такого ототожнення, оскільки: а) лексема могла існувати в уснорозмовному мовленні задовго до часу першої писемної фіксації; б) час фіксації запозичення в пам'ятці – це лише відправна точка у пізнанні динаміки лексичної системи мови. І все ж таке датування є важливим орієнтиром, який актуалізує низку нових дослідницьких проблем.

Показовим є поступове в часі нарощування дериваційних гнізд зі спільною твірною основою – запозиченням: 1526 р. – *мордовати* ‘катувати, мучити, завдавати болю’, 1563 р. – *мордерство* ‘катування’, 1573 р. – *мордованє* ‘тс.’, 1597–1599 рр. – *мордь* ‘вбивство,

самогубство', 1616 р. – *мордерца* 'кат, мучитель', 1631 р. – *мордерско* 'катовано, вимучено', 1501 р. – *змордовати* 'скатувати, побити, змордувати', 1567 р. – *змордованє* 'мука, катування, побиття, мордування', 1601 р. – *змордований* 'скатований, побитий'. Особливий інтерес становить „інверсований” порядок відтворення писемними джерелами елементів дериваційного гнізда – спершу похідний елемент, а пізніше – вихідний, що вказує на релятивність свідчень часу писемного відтворення запозичень (1503 р. – *коштовне* 'розкішно, багато, коштовно': 1539 р. – *коштовати* 'мати певну ціну, вартість у грошовому вираженні, коштувати', 1552 р. – *коштовный* '(який має високу вартість, дорого коштує) коштовний', 1619 р. – *коштовней* 'розкішніше, дорожче', 1627 р. – *коштовность* 'висока вартість, коштовність').

Окремі запозичення також зафіксовано в пам'ятках попередніх та досліджуваного періодів, що слугує свідченням „неперервності історичного існування слова” (В. В. Виноградов) (як *буда, ветовати, катарть, голдовати, валка, жолнѣрь, шельюг*). У відтворенні переважної більшості запозичень простежуються часові лакуни (*шлемь* 1097 р. – 1627 р.; *живописець* 1097 р. – 1599 р.; *икономь* 1100 р. – *економь* поч. XVII ст.; *уксусь* 1136 р. – *уксус* 1664 р.; *мынцарь* 1388 р. – 1500 р. та ін.).

Для багатьох лексем можна встановити лише „релятивний” час із зазначенням або часового проміжку (від року до року: 1141–1180 рр. – *кадъ, 1327–1328 рр. – шолкъ, 1597–1599 рр. – мордъ* та ін.), або століття (XI ст. – *чеканъ, епеньдитъ, дуксъ, кордъ, дафнія, дафина, лярвъ, вертоградаръ, вертоградъ, влодаръ, комисъ, кресъ, драхма, острономѣа, архитектонъ, галѣя*; XII ст. – *литра, кметъ, майстеръ, сахаръ, астрологъ, дидрагѣма*; XIII ст. – *копръ*; XIV ст. – *катартъ, дваици, редковъ, гайдукъ, жолнѣрь, жолнѣрско, булатний, чамбуль, достатечный, карчмаръ, рота*; XV ст. – *оправца, сукня,центнаръ, квалтовная вина*; XVI ст. – *инкедливъ, кедвезовати, банованъ, зневажати, блюзнѣрь, кламъ, омилити, гамѣшино, бетегъ, биндасъ, годножъ, клецокъ, оздоба, басаликъ, фиалковый, каштановый, веты, изюм, карбункль, лактука, муштарда, пашет, микдаль, цыкляръ, рекгалиста, выдавца, зедликъ, ищаловати, ковдоишъ, лементѣйка, абордаж, бурундук, тратва, валтовати, жатель, ищаловати, каюкъ, котва, коронатъ, кельтовати, лоть, морговати, чал, чебанъ*; XVII ст. – *зваленъє, анѣмуишъ, гаталомъ, земститися, лярва, опилство, шляхетность, павѣза, райтария, аркан, сагайдачче, канчук, куринь, ойстро, сердюкъ, сердюцкій, комісар, шустваль, штампетовый, колтрина, мамзеръ, кабатикъ, кобель, кукляръ, зляганый, книшиъ, ігнациктовый, буришиновый, родзѣнки, трунковый, щерба, штыхаръ, тлумачъ, форытаръ, ретръ, шаповаль, рандаръ, выдирца, вынальзца, галанцѣкъ, практикаръ, берлин, гемія, дарабъ, валчакъ, галіотъ, галеас, гинъ, мгнення, ортъ, чардак, статура*).

Застосування прийому визначення часу появи лексеми в опорі на історію позначуваної реалії виявилось результативним для окреслення часу переймання окремих запозичень на позначення реалій матеріальної культури, історія виникнення яких дозволяє встановити час, раніше якого ці запозичення не могли з'явитися в українській мові, зокрема це назви зброї – *мушкетъ, флінта, фузѣя, аркабузь, карабинъ, сагайдак*, грошових одиниць та грошових операцій – *чехъ, чинишъ, дукать, таляръ, денга / тенка, полугрошокъ, мынца, трыбутъ, напоїв – понтакъ*. Історія цих лексем є промовистою щодо шляху виникнення і проникнення в українську мову у проміжку (від 14 до 130 років) між появою десигната і фіксацією його назви в українських пам'ятках. Зокрема:

у II пол. XV ст. в Іспанії було сконструйовано *аркабузь* 'різновид ручної зброї без багнета з монтовим запалом', який став відомий після битви при Павії у 1525 р., коли 3 тис. солдат, озброєних аркебузами, здобули перемогу над 8 тис. французів, поклавши край пануванню лицарських армій у Європі. Германізм *Arkebuse* через польське посередництво (*arkabuz* 'dawna ręczna broń palna' 1544 р. [SP 1, 216]) проникає в українську мову у II пол. XVI ст. – *аркабузь* (1572 р.);

інший різновид зброї – *мушкетъ* 'рушниця з гнотовим затвором' – активно використовувався яничарами в Османській імперії з XIV ст., а в Європі вперше з'явився у 1521 р. в Іспанії. З кін. XVI ст. лексема *muszkiet* на позначення 'ręcznabroń palna, lontowa

używana przez piechotę w XVI w.’ засвідчена у польських пам’ятках (1595 р. [SP 15, 221]), що пояснює її фіксацію на поч. XVII ст. в українських писемних джерелах (1609 р.);

лексема *дукатъ* позначала ‘срібну, а потім золоту монету’. Перший срібний дукат (дукал) був карбований у Сицилії в 1140 р. На монеті був зображений Христос, а напис був таким: „*Sit tibi Christe datus, quem tu regis iste ducatus*” (‘Це герцогство, яким ти керуєш, тобі, Христос, присвячується’). Пізніше, у 1284 р., за дожа Дж. Долуоло у Венеції відкарбовано золотий дукат. З часом назва *дукат* перейшла на всі інші золоті монети, карбовані за венеціанською стопою. В українських пам’ятках германізм *дукат* вперше засвідчений на поч. XV ст. (1421 р.) на позначення ‘золотої монети, дуката’ [ССУМ I, 330].

Водночас історія реалії сприяє уточненню джерела та шляхів переймання запозичення, зокрема за умови наявних лінгвістичних альтернативних інтерпретацій. Показовим може виявитися зіставлення часу фіксації лексеми в ймовірних мовах-посередницях та характеру дериваційних гнізд у цих мовах:

герм. *канцлеръ* зафіксований українськими джерелами з 1436 р. [ССУМ 1, 470]; він проник у мову-реципієнт через старопольське (1414 р. [SSP 3, 3, 234]) чи старочеське (1417 р. [SSČ II, 16]) посередництво. Старочеські пам’ятки засвідчують один дериват (*kancelarije* XV ст. [SSČ II, 16]), на відміну від старопольських (*podkanclerzy* 1401 р. [SSP 6, 4, 243], *podkanclerz* 1587 р. [SP 25, 438–439], *kanclerstwo* 1500 р., *kanclerzowy*, *kancelaria* 1410 р. [SSP 3, 3, 234]), які були зафіксовані в пізніших писемних пам’ятках української мови XV ст. (*подканцлерій* 1415 р. [ССУМ 2, 165], *канцльриш* 1445 р. [ССУМ 1, 470]), XVI ст. (*канцелярия* 1537 р. [ІСУМ 14, 38], *канцлерейский* 1552 р. [ІСУМ 14, 40], *вицеканцлерий* 1581 р. [ІСУМ 4, 76], *канцелерий* 1583 р. [ІСУМ 14, 38], *канцелларейный* 1598–1599 рр. [ІСУМ 14, 38], *канцлерство* 1598–1599 рр. [ІСУМ 14, 40]) і XVII ст. (*канцлериная* 1638 р. [ІСУМ 14, 40]). Тому за умови наявності відповідної словоформи в обох мовах – старопольській і старочеській – є підстави говорити про ймовірність старопольського вектора в перейманні українською мовою цього запозичення;

герм. *гелмъ* ‘шолом’ в українських писемних пам’ятках засвідчений з I пол. XVII ст. (1627 р.) і міг бути перейнятий через посередництво як старочеської мови (1472 р. [SSČ I, 411]), так і старопольської мови, у пам’ятках якої засвідчений у 1403 р. (*helm* ‘galea’ [SSP 2, 7, 542]) і пізніше (*helm* (32) ‘górna część zbroi ochraniająca głowę i twarz, szyszak, przyłbica’ 1564 р. [SP 8, 321–322]). Проте наявність дериватів у старочеських пам’ятках у XIV ст. (*helmodek*), на поч. XV ст. (*helmovnik*, *helmovú* 1417 р.) і пізніше (*helměř*, *helmitú* XV ст., *helmik* 1515 р.) [SSČ I, 412] може свідчити про більш раннє функціонування лексеми *гелмъ* у старочеській мові. Відсутність дериваційного гнізда у старопольській мові і в польській мові XVI ст. дозволяє висунути припущення про можливість старочеського посередництва у процесі переймання герм. *гелмъ* в українську мову.

Урахування чинника часу відбиття запозичень у писемних джерелах мов-посередниць та мові-реципієнті дозволило внести корективи щодо шляху входження в українську мову запозичень: *гуфець*, *бунтъ* (через стп. посередництво); *грунт*, *голдovati* (безпосередньо з нім.), *грошь*, *гойный* (безпосередньо із стч.), *гелета* (безпосередньо з рум.), зокрема лексема *грунт* ‘земля, ґрунт’ через стч. посередництво (*grunt* ‘фундамент, садиба’) запозичена з свн. *Grunt* ‘дно, земля, фундамент’ [ЕСУМ 1, 606]. В українських писемних пам’ятках запозичення *кгрунтъ* зафіксоване у 1322 р. (форма *грунтъ* – з 1430 р.). У писемних джерелах можливих мов-посередниць ця лексема засвідчена значно пізніше: з 1402 р. у старопольській мові (*grunt* ‘pole, ziemia’ [SSP 2, 7, 505], *grunt* (854) ‘ziemia’ 1586 р. [SP 8, 169–176]), а з 3-тєю чверті XV ст. – у старочеській (*krunt*, *grunt* 1498 р. [SSČ I, 395]). Через словацьке посередництво в мовлення українців ця лексема в I пол. XIV ст. проникнути також не могла, оскільки в писемних пам’ятках словацької мови вона вперше з’являється в сер. XVI ст. з іншим значенням (*grunt* ‘gazdovský majetok, hospodárskausadlost’ [HSSJI, 385]). Тому, ймовірно, германізм *грунт* із семою ‘земля, ґрунт’ проник в українську мову у XIV ст. безпосередньо, а вже пізніше міг бути підкріплений польським та чеським посередництвом, що сприяло семантичній динаміці: укр. ‘ділянка під будівництво’ 1591 р. [ІСУМ 7, 146–147]

< стп. 'miejsce, zktóregocóś powstaje' 1568 р. [SP 8, 169–176], укр. 'фундамен, підмурівок' 1592 р. [ІСУМ 7, 146–147] < стч. 'fundament' 1515 р. [SSC I, 395] чи стп. 'umocnionapodstawajakiejś budowlikonstrukcji; fundament' 1561 р. [SP 8, 169–176]), укр. 'підстава, основа, суть, фундамент' 1598 р. [ІСУМ 7, 146–147] < стп. 'podstawa danej rzeczy' XV ст. [SSP 2, 7, 505].

Час фіксації запозичень у писемних пам'ятках дозволяє простежити формальні й семантичні зміни, яких зазнають запозичення в мові-реципієнті впродовж тривалого їх функціонування. Особливо помітними ці зміни є на семантичному рівні. Так окреслюється група лексем, які з часом набували нових значень або ж актуалізували одне з наявних у часово віддалений період значень, що було зумовлено в кожному конкретному випадку низкою специфічних мовних і позамовних чинників, зокрема лат. *census* 'оцінка майна римського громадянина, податний перепис майна, цenz, статичний облік, майновий стан' через нім. (свн. *zins* 'податок, данина') чи пол. (*czynsz* 'квартирна плата; чинш') посередництвом потрапляє в 1443 р. в українські грамоти зі значенням 'регулярний податок, який сплачували селяни феодалові за користування поміщицькими земельними угіддями, чинш' – *чиншъ*, що було зумовлене експансією українських земель польськими та німецькими колоністами у XIV–XVI ст., для яких стягування чиншу було одним із джерел прибутку. Чиншове право як система правових норм, що регулювали тимчасове або безстрокове спадкове землекористування вільних селян і городян (чиншовиків) за певну грошову або натуральну плату-чинш, виникло у XIII ст. у Західній Європі; з сер. XV ст., з розвитком панщини, кількість вільних селян (чиншовиків) скоротилася; право знову відродилося й поширилося у XVII–XVIII ст., коли до польських магнатів і шляхти потрапило багато земель у Правобережній Україні. Тому пам'ятки української мови цього періоду часто фіксують запозичення *чинш* 'плата за право користування' (1656 р.).

Писемні пам'ятки демонструють використання лексем із розширенням семантичного наповнення в часовій проекції без втрати давніших значень, хоча і з певною лакунарністю вживання. Зокрема, з кін. XIV ст. у писемних пам'ятках фіксується лексема *валть* зі значенням 'насильство' і 'напад'. З I пол. XVI ст. писемні джерела української мови засвідчують це запозичення з новим значенням 'шкода, збитки', а в II пол. XVI ст. – 'згвалтування, збезчещення', 'крик, шум, сполох, тривога', 'блюзнірство, святотатство'; цей процес тривав і в наступний період – XVII ст. – 'навальність', 'гостра необхідність'.

Урахування широкої позамовної інформації, контексту епохи для визначення часу лексичних запозичень в українську мову засвідчує, що *історія реалій та історія їхніх назв нерозривні*, тому для пізнання фактів мови мають значний пояснювальний потенціал.

Хронологізація запозичень залишається важливим засобом досягнення вичерпної й об'єктивної характеристики динаміки номінативних одиниць у часі, а також пов'язаних із ними явищ позамовної дійсності – елементів матеріальної й духовної культури.

Висновки та перспективи дослідження.

Мова як феномен, що демонструє усталеність і стабільність своєї структури, правил використання в різних комунікативних ситуаціях, водночас засвідчує динамізм, змінність у просторі й часі. Сукупність різноманітних позамовних факторів, зокрема значущі для соціуму історичні події, мовна діяльність яскравих особистостей зумовлюють динаміку мови, формуючи напрями її розвитку. Найпомітнішими є серед різних структурних рівнів зміни в лексиці й семантиці, зумовлені вербалізацією позамовного буття суспільства – перетворень у матеріально-предметній та виробничій сферах, заступлень одних соціальних і культурних домінант іншими.

Важливим чинником динаміки української мови є взаємодія з іншими мовами, наслідками якої є зміна складу структурних елементів мов, зв'язків між ними та їхніх функцій. Для дослідження мови важливі не лише результати взаємодії, а й особливості самого процесу, повнота його реконструкції на підставі різних джерел для віддалених епох. Перешкодою пізнанні розвитку лексику мови нерідко стає неповнота відтворення мови писемними пам'ятками, стан їх збереження та повільне введення у широке коло

користувачів; лінгвістичний опис текстів пам'яток так само потребує систематизації, розширення практики укладання повних слово- і формопоказчиків.

Усвідомлюючи ту важливу обставину, що міжмовні контакти відбувалися насамперед усним шляхом, а тексти відтворюють результати не лише писемних, а й усних міжмовних контактів, дослідження розвитку лексики своїм значенням виходить за межі лексичного рівня мови, оскільки дає нову інформацію про словотворення, граматику та фонетику української мови відповідного часу. На жаль, поза спостереженнями ще залишаються питання ролі усної комунікації в розвитку мови на різних часових зрізах (зокрема, й у перейманні елементів з інших мов), ідіолекту писаря, його мовно-етнічної належності, що звужує можливості багатопланового моделювання розвитку мови.

Дослідження *українського мовного простору у діахронії* крізь призму писемних пам'яток спонукає активізацію новітніх лексикографічних студій. Сучасний науковий поступ диктує лексикографам нові форми комп'ютерного опрацювання текстів та удоступнення їх широкому загалу, нову методологію словникових студій, «нові типи лексиконів, що посилює вагомість домінанти слова» [4, с. 29].

Створення *корпусу текстів* різножанрових писемних пам'яток є важливим кроком у сучасних українських лексикографічних студіях, оскільки сприятиме різнобічному дослідженню мовного матеріалу, його відкритості для ознайомлення усім бажаючим, спеціалістам різних галузей знань, активне використання цього матеріалу в лінгводидактиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зілинський О. Духовна генеза першого українського відродження // Європейське Відродження та українська культура XIV–XVIII ст. – Київ, 1993. – С. 276–300.
2. Кремльова О. І. До питання про особливості функціонування мовних одиниць з національно-культурним компонентом у художньому тексті // Лінгвістичні дослідження. – 1992. – Вип. 2. – С. 83–86.
3. Полога Л. Українська мова XVI–XVII ст. у загальноєвропейському колі // Система і структура східнослов'янських мов: міжкаф. зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; відп. ред. Н. В. Артикуца. – Київ, 1999. – С. 125–129.
4. Хобзей Н. Діалектна лексикографія сьогодні. // Наталя Хобзей. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія. – Львів, 2019. – С. 29–32.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- Абаев – Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка / В. И. Абаев; АН СССР, Ин-т языкознания. – Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1. – 655 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред. та ін.)]. – Київ: Наук. думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.; 1985. – Т. 2. – 570 с.; 1989. – Т. 3. – 549 с.; 2003. – Т. 4. – 653 с.; 2006. – Т. 5. – 703 с.; 2012. – Т. 6. – 566 с. – (Словники України).
- ІСУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: [б. в.], 1994. – Список використаних джерел. – 329 с.; 1994. – Вип. 1. – 151 с.; 1995. – Вип. 2. – 151 с.; 1996. – Вип. 3. – 251 с.; 1997. – Вип. 4. – 259 с.; 1998. – Вип. 5. – 257 с.; 1999. – Вип. 6. – 255 с.; 2000. – Вип. 7. – 255 с.; 2001. – Вип. 8. – 255 с.; 2002. – Вип. 9. – 255 с.; 2003. – Вип. 10. – 255 с.; 2004. – Вип. 11. – 255 с.; 2005. – Вип. 12. – 244 с.; 2006. – Вип. 13. – 241 с.; 2008. – Вип. 14. – 255 с.; 2010. – Вип. 15. – 255 с.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т. / [редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) та ін.]. – Київ: Наук. думка. – 1977. – Т. 1. – 632 с.; 1978. – Т. 2. – 592 с.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – Москва: Прогресс, 1964. – Т. 1. – 562 с.; 1967. – Т. 2. – 671 с.; 1971. – Т. 3. – 827 с.; 1973. – Т. 4. – 855 с.
- Brückner – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957. – 805 s.
- SP – Słownik polszczyzny XVI wieku / [kom. red.: Stanisław Bąk et al.]. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, 1966. – Т. 1; 1967. – Т. 2; 1968. – Т. 3; 1969. – Т. 4; 1971. – Т. 5; 1972. – Т. 6; 1973. – Т. 7; 1974. – Т. 8; 1975. – Т. 9; 1976. – Т. 10; 1978. – Т. 11; 1979. – Т. 12; 1981. – Т. 13; 1982. – Т. 14; 1984. – Т. 15; 1985. – Т. 16; 1987. – Т. 17; 1988. – Т. 18; 1990. – Т. 19; 1991. – Т. 20; 1992. – Т. 21; 1994. – Т. 22; 1995. – Т. 23; 1996. – Т. 24; 1997. – Т. 25; 1998. – Т. 26; 1999. – Т. 27; 2000. – Т. 28; 2001. – Т. 29; 2002. – Т. 30; 2003. – Т. 31; 2004. – Т. 32; 2009. – Т. 33; 2010. – Т. 34; 2011. – Т. 35.
- SSČ – Gebauer J. Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání / Jan Gebauer. – Praha: Academia, 1970. – Díl. 1: [A–J]. – 674 s.; Díl. 2: [K–N]. – 640 s.

SSP – Słownik staropolski –T. 1–11 / red. S. Urbańczyk. – Warszawa [u. a.]: PAN. – 1953–1993. – T. 1. – 1953–1955; T. 2. – 1956–1959; T. 3. – 1960–1962; T. 4. – 1963–1965; T. 5. – 1965–1969; T. 6. – 1970–1973; T. 7. – 1973–1977; T. 8. – 1977–1981; T. 9. – 1982–1987; T. 10. – 1988–1993; T. 11. – 1995–2002.

REFERENCES

1. Zilyns'kyj, O. (1993). *Spiritual genesis of the first Ukrainian renaissance* In: *European Renaissance and Ukrainian culture of XIV-XVIII ct.* Kyiv (in Ukr.).
2. Kreml'ova, O. (1992). *About the issue of particularities of functionality of language units with nacional-cultural component in artistic text.* In : *Linguistical investigations.* (Vyp. 2). (in Russ.).
3. Poluga L.(1999). *Ukrainian language of XVI-XVII ct. in common European orbit* In:*System and a structure of Eastern Slovenian languages.* Kyiv (in Ukr.).
4. Khobzej, N. (2019). *Modern dialect lexicography.* In :Natalia Khobzej. *Scientific studies: dialectology, ethnical linguistic, lexicography.* L'viv. (in Ukr.).

Grytsenko S.

LEXICON OF UKRAINIAN LANGUAGE OF XVI-XVII CT. IN STATIC AND DYNAMIC

Introduction. *The language situation in Ukraine in the XVI–XVII centuries by V. Nimchuk definition, was «the most complicated in Europe (if not worldwide)», because the languages «manifested the competition of different ideologies and political-economic systems. Languages were opposing worlds and harbingers of a new world view birth, or the concept of the world» (I. Farion). In the researched period in Ukraine different languages were developed and used: Ukrainian, Church Slavonic, Greek, Latin, Hebraic, Yiddish, Armenian, Turkish, Kipchak-Tatar, Polish, German, Hungarian, Italian, French and others. The result of the language interaction became the lexical borrowings, the amount of which was increased in the XVI–XVII centuries, that was caused by both intralingual and external reasons. It is important to outline the types of changes of the dynamics of Ukrainian lexicon of study period to determine the influence mechanisms of borrowings on the structure of the language-recipient.*

The purpose. *Article is dedicated to explanation of extralingual factors of development of lexicon Ukrainian language of XVI–XVII ct., role of borrowings in this process and their coexistence with native lexic. Changes of lexic of thematical groups of names of persons by their job of kind of business, which were in XVI–XVII ct., are analyzed. This lexic reflects state of development of craft and industry in Ukraine in period, which being investigated, and witnesses level of economical, legal, political and cultural development, presence of own and adopted crafts.*

Research methods. *General scientific methods (induction, deduction, analysis, synthesis), special linguistic methods (descriptive, linguo-cultural, systematic-classicifical) and quantity calculation approach are used in this work.*

Main results of study. *Ukrainian literal sources of XVI–XVII ct. prove borrowings from Latin, Greek, Church-Slavic, Polish, German, Italian, French, Hungarian, Romanian, Lituanian, Dutch, Russian, Belorussian, Chekh, Arabian and Turkish languages. These lexems got into Ukrainian language either direct or with mediatory of other languages, most Polish or Chekh, wich was caused by complex lingual or extralingual factors.*

Scientific novelty of research results. *Adoptions as an element of development of Ukrainian lexicon of XVI–XVII ct. made different impact to the development of particular TGL and LSG, which was caused by chain of lingual and extralingual factors and caused multidimension of TGL and non-uniform dencity of outer lexic inside them. Saturation of particular ideographic spheres by borrowings depended on many reasons, in particular, from state of development of corresponding TGL and LSG, actuality of shpere of nomination by itself, existence (and their quantity) of native semantic dublets. Linguists-historicians has different quantity of using of words, remote by time, which allows us to extract particular meanings or their shades from their basement. A linguist is bound to outgoing material, which does not allow him to reach completeness of modelling of lexicon dynamic.*

Conclusions and specific suggestions of the autor. *It's notices, that using of achievemnts of dialectology, archeology, ethnography, history, folkloristics will allow to contribute significant amends into understanding of specifics of development of Ukrainian language in XVI–XVII ct. Investigation of Ukrainian language realm in diachrony through the prism of literal sources forces an activisation of new lexicographic studies. Creation of array of texts is an important step in modern Ukrainian lexicographic studies, because it supports complex investigation of language material, it's availability to specialists in different spheres of knowledge.*

Keywords: *borrowing, native lexic, secondary meaning, thematical group of lexic, lexical-semantic group, phrase, semantic equivalent, doublet, extralingual factors, language-recipient, language-mediator, agentive name, antroponim.*